

## DAWISSIZLAR SINGARMONIZMI

Tolibayeva Shaxzoda

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq tili) tálim baǵdarı studentı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13373716>

**Annotaciya.** *Bul maqalada morfemalar shegarasındağı dawıssız seslerdiń singarmonizmi, seslerdiń ózgeriske ushırawı, fonetikalıq jaǵdayları sóz etildi.*

**Tayanış sózler:** *fonetika, dawıssız sesler, morfema, assimilyaciya, singarmonizm.*

## СИНГАРМОНИЗМ СОГЛАСНЫХ

**Аннотация.** *В данной статье речь идет о сингармонии согласных, изменении звуков и фонетических особенностях в пределах морфем.*

**Ключевые слова:** *фонетика, согласный, морфема, ассимиляция, сингармонизм.*

## SYNHARMONISM OF CONSONANTS

**Abstract.** *This article deals with synharmony of consonants, changes of sounds, and phonetic features within the boundaries of morphemes.*

**Key words:** *phonetics, consonant, morpheme, assimilation, synharmonism.*

Sóylew aǵımında jumsalǵan waqıtta seslerdiń ózgeriske ushırawına hár qıylı fonetikalıq jaǵdaylar sebepshi bolıwı sózsiz. Fonetikalıq jaǵdaylardıń sebebinen sózdegi ayırım seslerdiń hádden tis irkinish penen keshiktirilip aytılwı yamasa, kerisinshe, mólsherli waqtınan burınraq aytılwı nátiyjesinde óz- ara qońsılas sesler pútkilley birdey seske ya ayırım belgileri boyınsha seske aylanıwı múmkin. Usınday sóylew mexanizminiń tási nátiyjesinde bolatuǵın seslik ózgerisler morfemanıń shegarasındağı irgeles sesler ortasında bolatuǵın qubılıs ekenin hám bul qubılıstıń qaraqalpaq tilinde ádewir turaqlılıqqa iye ekenin kóremiz. Ádette morfemanıń shegarasındağı qońsılas sesler óz ara tolıq túrde usasıp, tap ózindey seske aylanıp ketiwi múmkin, yamasa tek ayırım belgileri boyınsha ǵana usasıw múmkin.

Usı jaǵına qaray qaraqalpaq til biliminde,, tolıq assimilyatsiya" hám bir jaqlı assimlyatsiya" degen terminler qollanıladı. Morfemalardıń shegarasındağı qońsılas seslerdiń óz ara birdey seske aylanıp ketiwi tolıq assimiliyatsiya, al olardıń tek ayırım beligileriniń usasıwı bir jaqlı assimiliyatsiya boladı. Mısalı: bashshı, qoshshı, ashsha, ussha, jazsa, dizse, sezse túrinde jazılatsuǵın sózler awızeki sóylewde [bashshı], [qoshshı]. [ ashsha], [ usshsha], [jassa], [sesse] túrinde qatar kelgen dawıssızdıń birewi ózgeriske ushirap, ingeles dawıssızday seske aylanadı.

Anıǵıraǵı, bul mısallarda [ sh] sesi óziniń aldına kelgen ya sońında kelgen [ s] sesin tolıq ózindey [sh] sesine aylandırıp tur; sonday- aq [ s] sesi óziniń aldında turǵan [z] sesin ózindey seske aylandıradı. Eger de bir ses aldında yamasa sońında qońsılas bolıp kelgen ekinshi sesti dál ózindey seske aylandırmastan, tek ayırım belgileri boyınsha ǵana ózine usatsa, bunday únleslik jartılay assimilyatsiya boladı. Máselen: [jazda], [ qısta], [ talǵa], [ atqa], [ sezdi], [kesti] sózlerinde qatarlasıp kelgen túbir hám qosımtanıń shegarasındağı qońsılas dawıssızlardıń únlesiwi jartılay únleslikke mısál bola aladı. Sebebi ol sózlerdegi qosımtalardıń birde únli ( da, ǵa, di), birde únsizden ( ta, qa, ti) baslanıwı aldında kelgen túbirdiń aqırındağı dawıssız sestıń dawıs qatnasatuǵın ses ( únli, sonor, dawıslı) yamasa dawıs qatnaspaytuǵın ses ( únsiz) ekenligine tikkeley baylanıslı boladı. Dawıssızlardıń tolıq únlesligine qaraǵanda olardıń bir jaqlı únlesligi

kóbirek ushırasadı. Bunday únleslik qaraqalpaq tilinde kóbirek dawıstıń qatnası boyınsha ushırasadı. Al, siyreklew jaǵdayda dawıssız sesler jasalıw ornı boyınsha da únlesip keledi.

Dawıssızlar únlesligi tek dórendi sózlerdiń qurılısındaǵı morfemalardıń shegarasında ǵana bolıp qoymastan, házirgi qaraqalpaq tilinde túbir dep sanalıp júrgen sózlerdiń ortasında da ushırasadı. Mısalı: [eshki], [eski], [qáste], [kepshik], [toqta] sózlerinde eki únsiz dawıssız [jezde], [mezgil], [gewde], [ǵarǵa], [dombıq], [qumbız], [qırǵıy] sıyaqlı sózlerde eki únli yamasa sonor menen únli dawıssızlar qatar kelip, dawıstıń qatnası jaǵman únlesip tur. Biraq bunday nızamlılıq mudamı saqlana bermeydi. Ásirese sonor dawıssızlar únli dawıssızlar menen birge únsiz dawıssızlar menen de qatara kele beredi. Mısalı: [yeski], [kelte], [qamshı], [ǵúrtik], [artıq], [qartan], [ıqlas], [jırtıq], [kewsen], [tańsıq]. [balta], [altı], [arqan] hám t.b. Solay etip, sonor dawıssızlar dawıslılarǵa usap únliлер menen de únsiz dawıssızlar menen de jumsala beredi.

Jumsalıw izbe-izligi aldınǵı sestıń sońǵı seske yamasa sońǵı sestıń aldınǵı seske tásir etip, óz ara únlesip keliwine baylanıslı morfemalardıń shegarasındaǵı irgeles sesler únlesligi eki túrli boladı: ilgerili tásir hám keyinli tásir. Bir sózdiń qurılısında yamasa sóz benen sózdiń shegarasında qońsılas seslerdiń aldınǵısınıń sońǵısın artikulyatsiyalıq jaqtan ózine usatıwı yamasa dál ózindey seske aylandırıwı ilgerili tásir (progressiv assimilyatsiya), kerisinshe, sońǵı sestıń aldınǵı sestı ózine usatıwı yamasa dál ózindey seske aylandırıwı keyinli tásir (regressiv assimilyatsiya) boladı.

Ilgerili tásirge ushıraytuǵın sesler morfemanıń shegarasındaǵı sesler bolıp, olar tiykanınan dawıstıń qatnası jaǵınan hám jasalıw ornı boyınsha únlesip keledi. Sózdiń aqırı únsiz dawıssızǵa tamamlansa, oǵan qosılatuǵın qosımta únsiz dawıssızdan baslanadı. Al, sózdiń aqırı dawıssız qatnasıwı arqalı jasalatıuǵın sesler bolǵan únli, sonor dawıslıların birine tamamlansa, onda onnan únli yamasa sonor dawıssızdan baslanǵan qosımta qosıladı. Bunday únleslikke qaraqalpaq tilindegi seplik hám betlik jalǵawlarınń kóp variantlarda jumsalıwı ayqın mısal bola aladı. Iyelik sepliginiń jalǵawlarınan [tiń], [tiń] únsiz dawıssız seslerge tamamlanǵan sózlerge, [diń], [diń] jalǵawları únliлерge hám awızlıq sonorlar bolǵan [y], [ı]. [w]. [r] seslerine tamamlanǵan sózlerge [nıń], [niń] jalǵawları dawıslılarǵa hám murınlıq sonorlar bolǵan [m], [n], [ń] seslerine tamamlanǵan sózlerge jalǵanadı. Baris sepliginiń jalǵawlarınan [qa], [ke] únsiz dawıssızlarǵa tamamlanǵan sózlerge, [ǵa], [ge] jalǵawlan basqa barlıq dawıssızlarǵa hám dawıslılarǵa tamamlanǵan sózlerge, al [a], [e] tartımniń birinshi hám ekinshi betiniń jalǵawlan jalǵanǵan sózlerge, [na], [ne] tartımniń úshinshi betiniń jalǵawı jalǵanǵan sózlerge qosıladı. Tabis sepliginiń jalǵawlarınan [u], [ti] aqırı únsiz dawıssızlarǵa tamamlanǵan sózlerge [di], [dı] jalǵawlan únli dawıssızlarǵa hám sonorlarǵa tamamlanǵan sózlerge. [n], [ń] dawıslılarǵa tamamlanǵan sózlerge, [n] tartımniń úshinshi betiniń jalǵawı jalǵanǵan sózlerge qosıladı. Shıǵıs sepliginiń jalǵawlarınan [tan], [ten] aqırın únsiz dawıssızlarǵa, [dan], [den] dawıssızlarǵa, únliлерge hám awızlıq sonorlar bolǵan [y], [ı]. [w], [r] seslerine tamamlanǵan sózlerge, [nan]. [nen] murınlıq sonorlar bolǵan [m], [n], [ń] seslerine tamamlanǵan sózlerge hám tartım jalǵawı jalǵanǵan sózlerge qosıladı. Onıń sepliginiń jalǵawınan [ta], [te] aqırı únsiz dawıssızlarǵa tamamlanǵan sózlerge [da], [de] basqa barlıq seslerge tamamlanǵan sózlerge jalǵana beredi.

Sózdiń sonındaǵı sestıń oǵan qosılatuǵın suffikstıń basındaǵı qońsılas sestı dawıstıń qatnası jaǵınan ózine usatıp, únlesip keliwine bir neshe faktler keltiremiz: [ma], [me], [ba], [be], [pa], [pe] formaları atlıq jasawshı suffiks xızmetinde jumsalǵanda yamasa feyildiń bolımsız túrin jasaǵanda, qosılatuǵın sóziniń sońǵı sesine qaray birde [ma], [me], birde [ba], [be] hám t.b.

túrinde jalğanadı: [ ma], [ me] dawıslılarğa hám awızlıq sonorlarğa, [ ba], [ be] únlilerge hám murınlıq sonorlarğa, [ pa], [ pe] únsizlerge tamalanğan sózlerge qosıladı. Mısalı: [ salma], [ súzbe], [ tańba], [ isitpa], [ birlespe] sıyaqlı sózler atlıq yamasa feyil xızmetinde jumsalğanda, atalğan qosımtalar qosılatuǵın sóziniń sońǵı sesine baǵınıp únlesedi ; [ qı], [ ki], [ ǵı]. [ gi] ; [ qısh], [ kish]. [ ǵısh], [ gish] atlıq hám kelbetlik jasawshı suffiksler xızmetinde jumsalğanda únsiz seslerge tamamlanğan sózge únsizden baslanğan [ qı]. [ ki], [ qısh], [ kish], basqa seslerge tamamlanğan sózlerge únliden baslanğan [ ǵısh], [ gish], [ ǵ] formaları qosıladı. Mısalı: [ ashıtqı], [ túrtkú], [ kergi], [ gúzgú], [ azańǵı], [ aldınǵı], [ artqı], [ tergish], [ alǵısh], [ sezgish], [ sanaǵısh] hám t.b ; [maq]. [ mek], [ baq]. [ bek], [ paq]. [ pek] atlıq hám háreket atı feyilin jasawshı affiksleriniń [paq], [ pek] forması únsiz dawıssızlarğa tamamlanğan sózlerge qosıladı: [ baq], [ bek] únlilerge hám murınlıq sonorlarğa tamamlanğan sózlerge qosıladı ; [maq], [ mek] awızlıq sonorlar hám dawıslılarğa tamamlanğan sózlerge qosıladı. Mısalı: [ batpaq], [ toqpaq], [ qaqpaaq], [ dizbek], [ quymaq], [ sıрмаq], [ ilmek]. [qarmaq], [ aytpaq]. [ túrtpek], [ qazbaq], [ sezbek], [ tońbaq], [ kómpek], [ saqlanbaq], [ jaymaq], [ tapsırmaq], [ almaq], [ islemek], [ jawmaq] hám t.b.; [day], [ dey], [ tay], [ tey], [ gir], [ ǵır]. [ qır], [ kir] sıyaqlı kelbetliktiń suffiksleri de qosılatuǵın sóziniń sońǵı sesine qaray, yaǵniy sońǵı sesi únsiz bolsa únsizden baslanatuǵın [ tay], [ tey], [ qır], [ kir] al basqa sesler bolsa [ day], [ dey]. [ ǵır]. [ ǵır] formaları qosıladı. Mısalı: polattay, mestey, ushqır, ótkir, maladay, muzday, kúndey, ózindey, sezgir, keskir, alǵır, ushqır hám t.b. Joqarıda keltirilgen sózlerde ilgerili tásir dawıstıń qatnası boyınsha bolsa, sonıń menen birge túbir menen qosımtanıń shegarasında yamasa túbirdiń ortasında sesler jasalıw onıń boyınsha da ilgerili tásirge ushırap únlesedi. Buǵan tómendegi faktler dáliyil bola aladı: [ sa], [ se] affiksleri [ sh] sesine tamamlanğan sózge qosılса, olar [ sha]. [ she] bolıp aytıladı.<sup>1</sup>

Mısalı: [ ashsha], [ ushsha], [ keshshe] aytılwı ; ashsa, ushsa, qashsa, keshse- jazılıwı.

Erinlik [ w] dawıssızınıń tásirinen onıń sońında kelgen [ ı], [ i], [ e] eziwlik dawıslıları saykes erinlik bolıp aytıladı. Mısalı: [ qawun], [ sawun]. [ táwır], [ sáwır], [ dáwot]. [ gewók]- aytılwı; qawın, sawın, táwir, sáwir, dáwlet, gewek- jazılıwı. Joqarıdaǵı mısallarda [ s] sesiniń [ sh] bolıp aytılwı, [ ı], [ i], [ e] sesleriniń [ w] erinliginiń tásirinen saykes [ ú], [ u], [ o] bolıp aytiliwi jasalıw ornı boyınsha únlesiw boladı. Dawıstıń qatnası boyınsha [ s]. [ sh] sesleriniń ekewi de únsiz dawıssızlar, al [ w], [ ı], [ i], [ e] sesleriniń hámмесin aytqanda dawıs qatnasadı.

Sunday- aq [ menen], [ benen], [ penen] ; [ da], [ de]. [ ta], [ te] ; [ ma). Ime]. [ ba]. [ be]. Ipa]. [ pe] kómekshi sózleriniń dáslepki sesiniń Ha'r túrli boliwi dawıssızlar únlesligine baylanıslı.

Únsiz dawıssız seske tamamlanğan sózge únsizden baslanatuǵın variantı, al qalğan seslerge tamamlanğan sózlerge únlı hám sonorlardan baslanğan variantlan dizbeklesedi. Mısalı: at penen, at ta, at pa, qız benen, qız da, qız ba, tóri menen, tóri de, tóri me, jer menen, jer de, jer me, ay menen, ay da, ay ma hám t.b. Sóz dizbeginiń komponentleriniń shegarasında turǵan sesler óz- ara únlesip keledi. Anıǵıraq aytqanda, sóz dizbeginiń birinshi sınarı únlı, sonor yamasa dawıslıǵa tamamlansa, ekinshi sınarınıń basında kelgen únsiz [ q/ k] foneması saykes únlı [ g/ ǵ] fonemasına aylanıp aytıladı. Mısalı: alaǵashar (ala qashar), aqpaǵulaq (aqpa qulaq), tezǵúnde (tez kúnde), jergábısıw (jer qabısıw), alaǵanat (ala qanat) hám t.b. Bunday sóz dizbeklerindeki sózlerdiń

<sup>1</sup> Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң сеслик дузилиси. Нөкис, 1995.

ádettegi seslik qurılısı tolıq saqlanıp, bólek jazıladı. Joqanda keltirilgen mısallardan kóringenindey ilgerili tásir dawıs shimildiginiń qatnasına baylanıslı boladı. Dawıs shimildiginiń qatnaspaytuǵın sesler (únsizler) únsiz dawıssızlar menen, dawıs shimildiginiń qatnasıwı arqalı jasalatıuǵın sesler (dawıslı, sonor, únli dawıssızlar) dawıslı, sonor yamasa únli dawıssızlar menen tirkesip kelip, olar óz ara únlesedi.

Sunday- aq geypara sesler jasalıw ornı boyınsha da ilgerili tásirge ushıraydı. Sózdiń qurılısında yamasa sóz benen sózdiń shegarasında qońsılas seslerdiń sońǵısınıń aldınǵısın artikulyatsiyalıq jaqtan qanday da bir belgisi jaǵınan ózine usatıwın yamasa dál ózindey seske aylandırıwın keyinli tásir dep ataymız. Seslerdiń bunday keyinli táhiri regressiv assimilyatsiya dep te aytıladı. Regressivlik assimilyatsiya progressivlik assimilyatsiyaǵa salıstırǵanda kópshilik túrkiy tillerde, sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde de, qatań turaqlılıqqa iye emes hám kemirek ushırasatuǵınlıǵı belgili? Sońǵı ses aldınǵı sestı dawıstıń qatnası jaǵınan ( dawıs qatnasatuǵın ses, dawıs qatnaspaytuǵın ses), jasalıw jaǵınan ózine usatıwı múmkin. Dawıstıń qatnası jaǵınan seslerdiń keyinli tásirge ushirawına tómendegi faktlerdi keltiremiz. Únsiz dawıssız [ q/ k] fonemasına tamamlanǵan sózlerge dawıslıdan baslanǵan qosımta qosılsa, onıń juwan reńki bolǵan [ q] dawıslınıń inǵayına kónip, únli ( ğ/ g) fonemasınıń juwan [ g] reńkine, únsiz jıńışke reńki bolǵan [ x], únli jıńışke [ g] reńkine aynaladı.

Biraq [ q/ k] foneması sonor dawıssızlar menen birge dizbeklesken halda túbir sózdiń aqınında kelse, oǵan dawıslı sestı baslanǵan qosımta qosılǵan menen joqarıdaǵıday bolıp, únli [ ğ/ g] fonemasına aylanbaydı. Mısalı: [ xalıq]- [ xalqı], [qırq] [ qırqıs] hám t.b.

Sunday- aq [ t]. [ s]. [ sh] únsizleri de bul qáde tiykarında únli lerge aylanbaydı. Mısalı: [ at]- [ ati], [ tas]- [ tasi], [ shash]- [ shashi] bolıp, olar ózgerissiz jumsaladı. Únsiz [ p] sesine tamamlanǵan sózge dawıslıdan baslanǵan qosımta qosılsa, [ p] sesi únli [ b] sesine aylanadı, al [ p] sesine tamamlanǵan sózge [ up], [ ip] suffiksleri jalǵansa, onda [ p] sesi sonor [ w] sesine aylanadı. Mısalı: [ qap] [ qabı], [ sap]- [ sabı], [ jip] [ jibi], [ sep]- [ sebi], [ jap]- [ jabı] hám t.b.

Biraq [ jelpi], [ gúrpúldi], [ serpil] usaǵan sózlerde [ p] sesi dawıslı sestıń táhiri nátiyjesinde únli [ b] sesine aylanbaydı. Buyırıq feyillerdiń aqınında kelgen [ p] sesi sóylew tilinde [ w] menen almasıp ta aytıla beredi. Mısalı: [ tap]- [ taw], [ sep]- [ sew], [ shap]- [ shaw]. [ qap]- [ qaw]. [ tep]- [ tew]. Ádebiy tildiń stillik ózgesheligine qaray bul sózlerdiń birde aldınǵılını, birde sońǵılan jumsalıwı mumkin. Máselen, oq jawdırdı (japtırdı emes), at shaptırım (shawdırım emes), tepkile (tewkile emes), iyt qapqan (geyde gawǵan), gawip (qapıp emes), jawın jawdı ( geyde japtı) t.b.

Unli [ z] sesine tamamlanǵan sózge únsiz [ s] sesinen baslanǵan qosımta qosılsa, [ z] únli dawıssız [ s] ǵa aylanıp aytıladı. Jasalıw ornı jaǵınan seslerdiń keyinli tásirge ushırap únlesiwine tómendegi mısallardı keltiriwge boladı. Til aldı [ n] sesine tamamlanǵan sózge erinlik [ b] sesinen baslanǵan qosımta qosılsa, [ n] sesi erinlik [ m] sesine aylanıp aytıladı. Mısalı: [ janbas]- [ jambas], [ janbaw]- [ jambaw], [ nanbay]- [ nambay]. [ qanbadı]- [ gambadı], [ tınba]- (timba), (minber)- [ mimber], [ nanba]- [ namba] Hám t.b. Jazıwda n saqlanıp jazıladı. Házirgi qaraqalpaq tilinde túbir sóz dep sanalatıuǵın [gúmbez], [súmbil] sıyaqlı sózlerde qatar kelgen eki erinlik dawıssız (m, b) óz ara únlesedi. Bul sıyaqlı sózlerdegi [m] erinlik sesiniń jumsalıwı keyingi tásirde (b sesiniń) sebebinen ekenin biraz tyrkologlar tastıyıqlaydı. Sózdiń aqını [n] sesine tamamlanıp, oǵan [ ı] sesinen baslanǵan qosımta qosılsa, [ n] sesi [ ı] ǵa aylanıp aytıladı.

#### REFERENCES

1. Dáwletov A Til bilimi tiykarları. Nókis, 2013.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. 1952.
3. Дәўлетов А. Қарақалпақ тилинде сингармонизм. Нөкис, 1993.
4. Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң сеслик дузилиси. Нөкис, 1995.
5. Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. Нөкис, 1999
6. Dáwletov A, Dáwletov M, Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Nókis, 2009